

MI VAN A GYEREKEK ÉS FIATALOK AGRESSZIVITÁSÁNAK HÁTTERÉBEN?

EDOLGOZAT KÖZELEBBI TÁRGYA A GYEREKEK, FIATALOK csoportjaiban, többek között az iskolában megnyilvánuló agresszivitás. Ám mielőtt rátérnénk szűkebb problémánkra, rögzítenünk kell, hogy voltaképpen mi az a jelenség, amivel foglalkozunk. Hiszen abban is sok a bizonytalanság, ki mit ért agresszivitáson, és még tarkább a kép, ha azt vizsgáljuk, hogyan állunk a különböző helyzetekben megnyilvánuló agresszivitás megítélésével, minősítésével, erkölcsi tartalmával.

Lévén, hogy az agresszív, támadó viselkedés nem kizárólagosan emberi megnyilvánulás, a biológia meglehetősen pontos definícióval rendelkezik arra nézve, mikor minősíti agresszívnek egy állat viselkedését: ha az nem szolgálja közvetlenül az önfenntartást és nyilvánvalóan arra irányul, hogy azonos fajú társuknak – terület, dominancia, szaporodási lehetőség, vagy valamilyen más erőforrás megszerzése érdekében – ártalmat okozzanak.

Bár a jelenkor szakmai irodalmában szinte kizárólag az agresszív viselkedés negatívumairól esik szó, nyilvánvaló, hogy az agresszivitás valamilyen formája mindenütt jelen van, ahol élőlények élnek. „A biológiai agresszió fontos magatartásbeli szabályozó mechanizmus, amely valamely formában minden magasabb rendű állatban, így az emberben is kimutatható” – írja Csányi Vilmos – „A kulturális agresszió viszont a társadalom által szervezett ideologikus konstrukció, amelynek csak nagyon áttételesen van köze a biológiai agresszióhoz” (Csányi 1998).

Ugyanakkor könnyen belátható, hogy az agresszió bizonyos fajtái az emberi közösségekben is nélkülözhetetlenek. A világban létező és valaha létezett kultúrák nagyon különböztek aszerint, hogy az agresszív viselkedés mely formáit tartották tagjaik számára elfogadhatónak, vannak békés és harcias kultúrák, és az agressziót tiltó, elutasító társadalmak. A jelenkor nyugati kultúrájában, amely retorikájában agresszióellenes, vannak olyan helyzetek, amikor az erőszakkal élés, kényszerítés elkerülhetetlen. Az emberek túlnyomó többsége például jogosnak és emberségesnek érzi az agresszív-támadó fellépést, ha az nyilvánvalóan a másik fél (általában valakiért az adott pillanatban nem belátott) érdekét szolgálja: például, ha egy sérültet, vagy fuldoklót, legyőzve pánik okozta tiltakozását, akarata ellenére is elsősegélynyújtásban részesítenek. Köztudomásúan vannak az erőszaknak társadalmilag jóváhagyott intézményei is, amelyek eddig még egyetlen társadalom sem tudott nélkülözni. Másrészt nem képzel-

hető el olyan, ép értelemmel és idegrendszerrel rendelkező egyén, aki ne volna képes haragudni, akiből ne lehetne erőszakos, vagy támadó viselkedést provokálni, ha súlyos sérelem, támadás, frusztráció éri. Vagyis hibás az a kiindulás, amely az agresszív magatartást önmagában tartja elítélendőnek, vagy kiküszöbölhetőnek: az emberi társadalmak mindenkori törekvése legfeljebb az lehet, hogy az együttélés érdekeinek, és az adott kultúra feltételeinek minél inkább megfelelő szabályozást alakítsanak ki és azt eredményesen alkalmazzák. Hasonlóképpen szélsőségesnek kell tartanunk a másikat, fatalista álláspontot, amely a huszadik században jócskán megerősödött: az agresszió biológiai, genetikai alapjai vannak, tehát semmit sem tehetünk ellene. Bár éppen az agresszivitás szerepének változásai, megnyilvánulási formáinak tarkasága mutatja a kultúra tagadhatatlan szerepét, a pszichológusok, etológusok körében erős pozíciókra tett szert ez az irányzat. Mintegy másfél évvel ezelőtt a *Times* hetilapban riport jelent meg a gyilkossá váló tizenévesekről. A riportban Wilson, világhírű genetikus-biológus optimista nyilatkozata szerint nemsokára megtaláljuk azt a gént, „amely a fiúk ujját visszahúzná a ravaszról”. A genetikához értők többsége abszurdnak véli ezt az állítást: kizártnak tekinthető, hogy ennyire bonyolult viselkedésért egyetlen gén, vagy akár több gén összetett, ám tisztán biológiai hatása volna felelős. Hasonlóképpen elfogultságot tükröznek azok a biológiai magyarázatok, amelyek például a férfi nemi hormont, a tesztoszteront vélik az agresszív viselkedésért felelősnek. Egyrészt az agresszív megnyilvánulások már egészen kicsi gyerekeknél fellelhetőek, akiknek a szervezetében még egyáltalán nincsenek nemi hormonok, másrészt adatokkal támasztható alá, hogy a nők fizikai agresszivitása nem ritkább, mint a férfiaké, bár a nők kisebb fizikai erejéhez mérten kisebb energiát igénylő és ezért kisebb kárt okoz (pl. tárgyak hozzávágása a másik félhez). Másrészt a közelmúltban (igaz, a történelemben meglehetősen egyedülálló módon) jelentősen növekedett a nők részvétele az erőszakos cselekmények elkövetésében. Ismét Csányit idézve „A társadalom fejlődése éppen annak állandó demonstrálása, hogyan lehet kultúrával, tanulással az öröklött faji megnyilvánulásokat szabályozni, ha szükséges, elnyomni, lásd például a szexualitást. Vagyis nem maga az agresszivitás az, amiből a problémák fakadnak, hanem ha olyan módon vagy mennyiségben jelenik meg, amely az adott társadalom értékrendjét, törvényes rendjét sérti, ha közvetlen és közvetett társadalmi szabályozása nem megfelelő.

Az agresszív viselkedés megítélésének és szabályozásának bonyolultságát fokozza, hogy a támadást, korlátozást, ellenségességet, ártalomokozást kifejező eszközök és viselkedésmódok repertoárjában hatalmas „választék” áll az emberek rendelkezésére: a fentiekkel kapcsolatos viselkedésnek jó néhány fajtája, verbális, fizikai, rejtett és nyílt, ritualizált és szimbolikus formája létezik. Bár szavakban is felléphetünk igen támadóan, a burkolt (rejtett) agresszivitás is kiválthat sérelmeket, a legnagyobb társadalmi problémát általában a nyílt, fizikai agresszivitás és brutalitás megnyilvánulásai okozzák. Az emberi együttélés szempontjából ez utóbbit érezzük a legveszélyesebbnek, hiszen a szóbeli támadás ritkábban jár visszafordíthatatlan következményekkel, és a verbális sértésekkel szemben inkább adottak mindenki számára a védekezés eszközei. Így a szavakkal, gesztusokkal elkövetett agressziót voltaképpen a támadás

ritualizált formájának is tekinthetjük, amelyet kétségkívül a támadó-agresszív viselkedés „szocializált” vagyis a társadalmi együttélésben inkább elfogadható viselkedésként tarthatunk nyilván. Az agresszív viselkedés különféle megnyilvánulásai azonban nem elszigetelten fordulnak elő: ha egy társadalomban, vagy annak valamely szegmensében gyakoribbá válik a nyílt agresszivitás előfordulása, akkor általában nő az agresszív megnyilvánulások minden fajtájának jelenléte is. A támadó, ellenséges interakciók gerjesztik egymást (a támadó viselkedésre nagy eséllyel hasonló választ is kapunk), és hajlamosak arra, hogy eszkalálódjanak (a szóbeli agresszivitás esetleg tettelegessébe megy át). Ezért amellet, hogy minden társadalom igyekezett korlátozni a nyílt agresszivitás szerepét a formális és informális kapcsolatokban, a konfliktusok megoldásában, különleges gondot okoznak azok a történelmi periódusok, amikor az agresszivitás különböző fajtái elszaporodnak az érintkezésben. Ebben az írásban a későbbiekben arra is kitérünk, hogy korunkat agresszívebbnek tekinthetjük-e, mint más történelmi periódusokat, illetve melyek a ma gyerekeinek, fiataljainak szocializációjában azok a jellegzetességek, amelyek esetleg hozzájárulnak az agresszív viselkedés gyakoribbá válásához.

Az agresszív viselkedés és a szocializáció

A nevelésnek minden korban az volt az egyik legfontosabb törekvése, hogy a gyerekeket megtanítsa az együttműködés, többek között a konfliktusok megoldása társadalmilag elfogadható módjaira, az agresszív impulzusok kontrolljára, a nyíltan támadó fellépés kiküszöbölésére, vagy szocializált formában való alkalmazására. Kérdés, hogy melyek azok az eszközök, amelyek erre a legalkalmasabbak.

Bandura jól ismert és látványos kísérletekben bizonyította be, hogy az agresszív viselkedés tanulható, és az agresszíven viselkedő felnőttet nagy eséllyel utánozzák a gyerekek. Miként *Zilman* (1976) összefoglaló munkájában felhívja rá a figyelmet, az agresszív viselkedés elsajátításában mind az állatok, mind az emberek esetében fontos szerepet játszik a tanulás, de az emberi tapasztalatok bonyolult kognitív rendszer szűrőjén mennek keresztül. Így míg például állatok esetében a jutalmazásos-büntetéses rendszerek hatása viszonylag jól lemérhető, emberek esetében még azt sem mindig könnyű eldönteni, mi számít egy adott viselkedés megerősítésének. Például maga az agresszió, ha támadás, harc formáját ölti, másként hat a küzdő felekre: az egyik félnek győzelmet, másikuknak az alárendelődés elfogadását jelenti.

Hasonló okokból nehéz tisztázni a büntetés szerepét. Kísérleti adatok szerint férfiak esetében a támadás esélyét csökkentti az agresszív válaszadás valószínűsége – ha az agresszív készlet nem nagyon erős. Az utóbbi esetben ugyanis, miként ezt a mindennapi életben gyakran tapasztalhatjuk, a támadó tudata beszűkül, és nem veszi figyelembe tetténe esetleges kockázatait. Kísérletek útján igyekeztek választ kapni arra is, hogy vajon arányosan csökkenti-e az agresszió valószínűségét a fenyegető viszontválasz? Az eredmények azt mutatták, hogy a magasan punitív agresszív válasz valószínűsége inkább eszkalálta, mint csökkentette az agressziót. A gyengébb válasz valószínűsége az elején csökkentette, később azonban hatástalanná vált. Hatásosnak

bizonyult ezzel szemben az agresszió gátlására, elsősorban férfiak esetében, ha a válasz a támadáshoz hasonló erejű volt. Nőknél viszont nem ez volt a helyzet, még a férfi-nő agresszió esetében sem.

A családi nevelés összetett hatásrendszerében a jutalom és büntetés mindenképpen csak korlátozott szerepet játszik. Az agresszív viselkedés szabályozásának elsajátításában komplex viselkedésformák és a kapcsolatok jellege a meghatározó. Így több, az agresszivitást tanulmányozó munka is felhívja rá a figyelmet, hogy a viselkedés szociális szabályozására csak akkor lesz képes a gyerek, ha a szülők aktívan minősítik és korlátozzák az agresszív viselkedést. Nehéz kérdés, amelyre sem a nevelésben, sem a társadalomban nem könnyű választ adni, hogy szabad-e korlátozni erőszakkal az erőszakot: a hétköznapi életben kétségkívül gyakran nincs más megoldás, különösen, ha aktuális kárt, mások bántalmazását kell elhárítani. Miként a fent idézett kísérletről következik, az agresszív viselkedésre adott hasonló jellegű válasz nem hatásos, ha túlságosan gyenge, és akkor sem, ha sokkal erősebb, mint maga a támadás: ez esetben üzenete nem az agresszív viselkedés megakadályozása, hanem a támadó legyőzése, ezért további harcra provokál. Nem szabad ugyanakkor elfelejteni, hogy irodalmi adatok szerint az agresszív viselkedési minták rögzüléséhez vezethet az is, ha a szülők engedékenyek a kisgyerek agresszivitásával kapcsolatban, nem minősítik, nem érzékelteik rosszsallásukat, nem akadályozzák meg az agresszív megnyilvánulásokat.

Nyilvánvaló, hogy növeli a gyerek agresszív viselkedésének esélyét, ha a vele való bánásmód, az otthoni kommunikáció agresszív tartalmú. Az agresszív viselkedés a családok egy részében a kommunikáció, egymás megszólításának és az érintkezésnek széles körben használatos módjává válhat. Hasonlóképpen növeli az agresszív viselkedés esélyét az elhanyagoló, fizikailag bántalmazó szülői környezet. Az elhanyagolt, bántalmazott kisgyerekek közösségbe kerülve a barátságos közeledésre is agresszíven reagálnak, és ha a gyerek nem kerül időben kapcsolatba olyan felnőttekkel, akik támogatón és szeretettel bánnak vele, akkor gyanakvó és provokatív viselkedése továbbra is fennmaradhat.

Előfordul azonban, hogy a szülő vagy nevelőszülő agresszív viselkedése már a gyerek agresszív, vagy agresszivitást provokáló megnyilvánulásai folytán keletkezik. *Patterson (1982)* és mások is leírták az ilyenkor kialakuló, egymást gerjesztő körkörös interakciókat, amelyek az agresszív kommunikáció fennmaradásához, az agresszivitás eszkalálódásához vezetnek.

Az agresszív viselkedés előfordulása különbözik a gyerekek életkora szerint is, ami azt igazolja, hogy az agresszivitás alkalmazása nagy mértékben függ a szocializáltság szintjétől. Mind a humán etológiai, mind a fejlődéslélektani kutatások tanúsítják, hogy az agresszív viselkedés bizonyos formái kezdettől fogva jelen vannak a gyerekek csoportjaiban, amikortól szándékosságról egyáltalán beszélhetünk, tehát mintegy másfél-két éves kortól. A nyílt agresszivitás alkalmazása a társakkal szemben azonban az életkorral fokozatosan csökken, és átadja a helyét az alkalmazkodás, konfliktusfeloldás konstruktívabb formáinak. A kisiskolás évek alatt mindkét nemnél csökken a fizikai értelemben agresszív viselkedés mértéke és aránya. Ritkábbá válnak a diffúz agresszív kitörések, egyértelműbbé válik az agresszivitás irányultsága. Kutatási ered-

mények azonban arra is utalnak, hogy a gyerekcsoport egy részének agresszív viselkedése „átragad” azokra, akik kezdetben passzív viselkedéssel voltak jellemezhetőek (*Wander & Zanden 1985*). A prepubertáshoz közeledve a gyerekek kevesebbet veszekszenek, ritkábban verekszenek, még ritkábban követnek el eszközzel agressziót. *Coie és Kupersmidt* kutatásukban (1983) azt találták, hogy a 7 éves korú fiúgyerekek csoportjában jóval gyakoribb volt az agresszió, mint a 9 évesekében. Feltehetően fiatalabb korban a fizikai agresszivitásnak nagyobb szerepe van a szociális pozíció kivívásában, mint később, amikor a pozíciószerezés más stratégiái is kialakulnak.

Az ellenségeskedés más formái az idősebb gyerekek között gyakoribbak. Az önértéket sértő támadások pl. ritkák az iskoláskor előtt, később azonban a támadás vagy védekezés gyakran alkalmazott eszközei. A támadások fiúknál inkább öltik fizikai támadások formáját, a lányok főként veszekszenek, vagy panaszkodnak.

A kisiskolás-kori agresszivitás fiúk esetében – longitudinális kutatások tapasztalatai szerint – előrejelző a későbbi életkorok antiszociális, agresszív viselkedésére nézve. Egy kutatásban 600 olyan gyermeket követtek 22 éven át, akiket 8 éves korukban mind társaik, mind saját maguk agresszívnek minősítettek. Ezek a gyerekek 8 éves korukban nemcsak önmagukat, hanem másokat is agresszívebbnek látták, mint társaik, és általánosságban agresszív helynek tartották a világot – ez a körülmény arra utal, hogy a rémségeket bemutató, agresszív tartalmú tömegkommunikációs termékeknek szerepe lehet a gyerekek agresszivitásában. A 8 éves korukban agresszív gyerekek háromszor akkora eséllyel kerültek kapcsolatba 18 éves korukra a rendőrséggel, mint a kontrollcsoport tagjai. 30 éves korukban lényegesen nagyobb arányban vettek részt bűncselekményekben, közlekedési kihágásokban, durván bántak házas társukkal és gyerekeikkel (*Schaffer 1996*).

Az ezredvég és az agresszivitás

Az öröklés és a nevelés azonban még mindig csak predispozíciót jelent arra nézve, hogyan fog a gyerek, vagy később a felnőtt viselkedni különböző helyzetekben. Valamennyien tudjuk, hogy még az agresszív emberek sem egyformán agresszívek otthon, a munkahelyükön, vagy barátok körében, az agresszivitást támogató vagy ép-penséggel tiltó közösségben. A viselkedésnek mindig számtalan eseti tényezője van, ezért a helyzetek többségében csak nagy hibaszázalékkal lehet megjósolni, agresszíven fog-e viselkedni valaki, vagy nem – más, bonyolult feltételek mellett itt kell számolnunk a kultúra közvetlen hatásaival.

Mennyiben tekinthetjük mai kultúránkat különlegesen agresszívnek más társadalmakhoz, kultúrákhoz képest? Az emberek sokaságának az az érzése, hogy az élet több területén az agresszió terjedésével, az agresszív fellépések gyakoribbá válásával találkozunk. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Az élet bizonyos területein ma ritkábban és enyhébben alkalmaznak agresszív jellegű bánásmódot, mint akár ötven, de még inkább száz évvel ezelőtt, az élet más területein viszont nőtt az agresszív megnyilvánulások aránya.

A nyugati típusú kultúrák középosztálybeli családjaiban az elmúlt évtizedekben igen nagy mértékben csökkent a gyerekekkel szembeni agresszivitás. Összességében

azonban a hetvenes évek óta folyamatosan nő a gyerekekkel szembeni erőszakos fellépések száma, még a gazdag országokban is. Ennek oka sokrétű: a legnagyobb szerepet az elszegényedés, egzisztenciális bizonytalanság okozza, kimutatható, hogy a munkahely elvesztése, a jövőtlenség és például az apa presztízsvesztése negatívan hat családi kapcsolataira. A reményvesztett szülők körében sokkal gyakrabban fordul elő durvaság, türelmetlenség gyerekeikkel szemben.

Rendkívüli mértékben visszaszorult az erőszak és a fizikai büntetés az intézményes pedagógiában, részben a megértést előtérbe helyező ideológiák, részben a szigorú törvényi előírások hatására. Ma a korábbinál jóval szigorúbb törvényi rendelkezések igyekeznek korlátok közé szorítani a más intézményekben – rendőrség, börtön – előforduló agresszivitást is. A mai, önmagukat fejlettnak minősítő társadalmak jogrendje és törvénykezése tehát általában igen negatív véleménnyel van a nyers erőszakról, a modern állami ideológiák egyik legfőbb törekvése, hogy azt visszaszorítsa. Úgy tűnik, hogy az agresszióellenes retorika és a törvényes szabályozás önmagában az élet nem minden területén hatékony. A támadó-ellenséges fellépés alkalmazását – nem győzzük eléggé hangsúlyozni – elsősorban a kultúra komplex hatásai alakítják.

Nyilvánvalóan sok összetett társadalmi tényező játszik abban szerepet, hogy az agresszivitás növekvő mértékben van jelen a hétköznapi életben és gyakorlatban. Bármilyen jól működjenek is a demokratikus intézmények (feltehetően kevesen gondolják úgy, hogy ma Magyarországon ez a helyzet), a társadalmi békét veszélyeztetik a túlságosan nagy anyagi különbségek. Azok, akiknek kilátása sincs arra, hogy valaha jobban éljenek, érthető módon negligálják az együttélés szabályait, gyűlöletet éreznek a szerencsésebb helyzetűekkel, különösen a hivalkodóan gazdagokkal szemben. Az is ismert tény, hogy a társadalmilag perifériára szorult csoportok belső életében gyakran igen kemény, agresszív törvények uralkodnak, és a hatóságok tehetetlenek velük szemben. Az Egyesült Államok nemzetiségi gettóiban a fiatal férfiak körében a gyilkosság a leggyakoribb halálok, az ott élő gyerekek életét *Garbarino és munkatársai (1992)* az afrikai háború újtotta övezetekben élő gyerekekéhez hasonlította. Többek között ezért is veszélyes az egész társadalomra nézve a rohamos elszegényedés és az azt követő regionális szegregáció, ami ma Magyarországon is zajlik.

Miként egyre több nemzetközi közlemény tanúsítja, a szegénység és társadalmi elszigeteltség nemcsak a szülői és közösségi agresszivitás esélyét fokozza, hanem a gyerekek és fiatalok agresszivitásának különleges fajtáit termeli ki. A fejlődő országokban, köztük Dél-Amerikában, növekvő és szinte leküzdhetetlen problémákat okoznak az otthonukat elhagyó utcagyerekek. Egy brazil kutatás az utcán élő, iskolába nem járó gyerekek családi körülményeinek feltárására vállalkozott. Az utcagyerekeket három csoportba osztották: „munkavállalók”, akik családjukkal éltek és „feketén” dolgoztak az utcán, mint cipőtisztítók, autósosok, vagy cukorkaárusok; „utcagyerekek”, akik megszakították a családjukkal a kapcsolatot, szó szerint az utcán éltek és kisebb rablásokat követtek el; valamint a „koldusok”, akik kéregettek az utcán, de este hazatértek a szülőkhöz. A vizsgálat adatai szerint a gyerekek családjai a városközponttól távol éltek, egyhelyiséges lakásban, a környéken nem volt iskola, sem orvos, a közbiztonság minimális szintű volt. A családok egy részében a szülők és az

idősebb gyerekek egész nap dolgoztak, míg a kisebb gyerekek iskolába jártak, vagy vigyáztak a még kisebb testvéreikre. Más családokban egyik családtag sem dolgozott, egész napját otthon töltötte. A családok úgy érzik, hogy a hatóságok elhanyagolják őket, létüket és fennmaradásukat az biztosítja, hogy a szomszédok és rokonok kölcsönösen segítik egymást (*Peres & Dessen 1999*). A családból kiszakadó brazil gyerekek gyakran keverednek bűncselekményekbe, amelyekkel szemben nem ritkák a rendőrség kíméletlen fellépései, miként arról a sajtó nemrégiben hírt adott.

Az agresszív antiszociális karrier azonban nemcsak a szegény országok gyerekeit fenyegeti. A depressziós gazdasági övezetekből (mint például a valaha az autógyártás fellegetyarázóként nyilvántartott Detroit), vagy etnikai gettókból kikerülő ifjúsági bandák az Egyesült Államokban gyakran az idősebbeket megszegényítő hatalomkoncentrációt és kíméletlenséget tanúsítanak mind a csoport tagjaival, mind áldozataikkal szemben. Megjegyzendő, az eszmei bizonytalanság mellett e fiatalok lakóhelyi környezetében általában igen rossz a közbiztonság, és a bandához való csatlakozásukkal védelmet keresnek mások erőszakosságával szemben.

Az ifjúsági gangek jellegzetességei közé tartozik, hogy összetartozásuknak gyakran mitikus, szektaszertű jellegzetességei adnak: a hosszabb múlttal rendelkező ifjúsági bandák közös az imájuk, amelyet a tagoknak minden este el kell mondaniuk, jelvényekkel, közös jelszavakkal, írott szabályzattal rendelkeznek – melynek angol neve „lit book”, irodalmi könyv. Tagjaik sajátos beavatási szertartáson esnek keresztül: részt kell venniük súlyos bűncselekmény elkövetésében, így bűnrészesé válva többé nem tudnak megszabadulni a csoporttól. Az új tagokat ezen túl gyakran kegyetlenül megalázzák, fizikailag megkínózzák (*Walker & Schmidt & Lunghofer 1993*).

Értékváltozások

Az agresszivitás azonban a gazdag országok gyerekei körében is erősödő tendenciát mutat. Így például az iskolai zaklatás, melynek néhány jellegzetességére hamarosan részletesen is kitérek, a jólétben élő skandináv országok, vagy a szintén magas színvonalon élő Észak-Olaszország iskoláiban is komoly problémát okoz.

Az agresszivitás minősítésében és alkalmazásában minden bizonnyal szerepet játszik, hogy fontos változások zajlottak le a társas érintkezés területén: csökkent a viselkedést hosszabb távon szabályozó, a másik fél viselkedésével is kalkuláló értékek, erkölcsi szabályok ereje. A ma széles körben propagált, az autonóm egyéniség részének tekintett önérvényesítő magatartás lényege, hogy az egyén tetteiben addig megy el, ameddig akadályba nem ütközik, önmagától nem kalkulál mások érdekeivel. Csak-hogy ez azzal a következménnyel jár, hogy az érdekelletétek szükségképpen konfliktus formáját öltik, amelyben – más szempontok híján – harc alakul ki és az erősebb győz. De agresszív üzenetet hordoz az elvont „mások” érdekeinek figyelmen kívül hagyása is, amelynek szélsőséges megnyilvánulásaiban az emberek adott esetben sílány anyagi jutalom reményében veszélyeztetik akár mások életét – például, amikor ellopják a sorompójelző kábelét, tudván, hogy ez súlyos balesetekhez, halálhoz is vezethet. (Megjegyzendő, és a kultúra szerepére hívja fel a figyelmet, hogy húsz évvel

ezelőtt nem fordultak elő hasonló esetek, és a legtöbben kételkedtünk benne, hogy ép ésszel bárki ilyet tehet.)

Fontos kérdés, amely gyakran felmerül az agresszivitással kapcsolatban, hogy mekkora hatást gyakorol a kultúrára, ezen belül az agresszív viselkedés előfordulására a televízió, a tömegkommunikáció. E kérdésre más munkáimban (ld. *Kósa & Vajda, 1997*) részletesen kitértem, ezért itt a lényeg összefoglalására szorítkozom: aligha vonható kétségbe, hogy az agresszív tartalmú médiatermékek növelik az agresszív viselkedés előfordulásának esélyeit. A hatásrendszer összetett: szerepet játszik benne, hogy az erőszak modellként, vagy általános konfliktusoldó módszerként szerepel, a hétköznapiak részének tűnik. Egy más szinten az agresszió gyakori látványa fásultságot, érzéketlenné válást idéz elő: szakértők álláspontja szerint ez az állapot szerepet játszik a napjainkban sokakat megdöbbentő utcai közömbösségekben is. Közvetve hozzájárul az agresszív magatartás gyakoribbá válásához, hogy az erőszak látványának általános szorongáskeltő hatására a gyerekek félelmetesnek, ellenségesnek érzik a világot.

A téma fontosságához képest viszonylag kevés az ellenőrzött információ a média-erőszak hatásával kapcsolatban: ennek oka elsősorban politikai, hiszen minden, a nyilvánosság szabályozására irányuló törekvés bizonyos fokig a szólásszabadságot korlátozza. (Bár ilyen korlátozás is mindenütt létezik, ld. például a fasiszta szimbólumok, vagy a gyerekpornográfia vetítésének tilalmát). Empirikus kutatások tanúsága szerint különösen utánzásra csábít az erőszak, ha valóságos, izgalmas esemény kapcsán következik be, ha társadalmilag igazolt (ezért nem csökkenti az erőszak negatív hatásait, ha a vásznon, vagy a képernyőn csak a rendőr követ el agressziót) és jutalmazott. E feltételezést többek között boxmeccsek hatásain keresztül szűrték le a kutatók: a nagy nézettségű televíziós csatornákon közvetített nehézsúlyú boxmeccsek után a gyilkosságok száma minden alkalommal szignifikánsan nőtt, érdekes módon az adás utáni 3. napon. Az áldozatok között feltűnően gyakoribb volt a veszteshez hasonló etnikai csoportba tartozó (ha fehér volt a vesztes, akkor fehér, ha ázsiai, akkor ázsiai stb.) (*Phillips 1986*).

Iskolai zaklatás*

Az iskolai életben ma az egyik legtöbb problémát okozó agresszív magatartás a gyerekek egymás közötti kegyetlenkedése. Ennek kirívó esetei voltak a közelmúltban az Egyesült Államokban történt tragikus lövöldözések. Enyhébb formái kevésbé feltűnőek, de nagyon is elterjedtek. *Olweus*, a téma egyik legismertebb norvég kutatója (*1993*) kutatási eredményei szerint a gyerekek társukkal szembeni ellenségessége lehet direkt és indirekt. Az előző a másik gyerekekkel szembeni nyílt, fizikai, vagy szóbeli bántást, sértést jelenti. Az indirekt kegyetlenkedés kategóriájába tartozik a másik ki-
közösítése, elutasítása. Miként *Olweus* felhívja rá a figyelmet, ez utóbbi, kevésbé látható zaklatás-fajta gyakran alig kevésbé ártalmas, vagy kellemetlen, mint a nyílt támadás.

* [a szerk. megjegyzése] Az agresszió kapcsán azzal a feladattal kellett megbirkózni, hogy a magyar köznyelvben nem ismert kifejezéseket, a tudományos nyelvben nem eléggé árnyaltan kimunkált fogalmakat ültessünk át angolból magyarra. E törekvéseinkben Dan Olweus fogalomtisztázó tanulmánya volt irányadó, mely e szám 717. oldalától olvasható.

A fiúk egyébként inkább folyamodnak a direkt, a lányok az indirekt módszerekhez. A zaklatásban gyakran egész csoport vesz részt az aktivitás különböző szintjein.

A tipikus zaklató általában agresszív gyerek, aki a felnőttekkel is szembeszáll, és az elkövetett zaklatás része egy általános normaszegő viselkedésnek. Ezek a gyerekek általában pozitívabban vélekednek az erőszakról, és a helyzetek erőszakos megoldásáról, mint diáktársaik. Gyakran impulzív természetűek és nagyon erős hajlam él bennük a dominanciára. Csekély mértékben mutatnak együttérzést áldozataikkal szemben.

Ugyanakkor Olweus leszögezi, hogy ellentétben jó néhány pszichológus és pedagógus véleményével, a nagyszámú, indirekt és direkt módszerekkel gyűjtött adatok alapján nem tapasztalta annak jeleit, hogy a támadó hajlamú fiúgyerekek szorongásnak, vagy belső bizonytalanság jellemezné őket, és az sem bizonyosodott be, hogy önértékelési problémák jellemoznék őket. Általános jellemzőik közé csupán agresszív hajlamuk tartozott, ami gyakran párosult nagyobb fizikai erővel.

A tipikus áldozatok két típusba sorolhatók: egyik részük csendes, túlságosan alkalmazkodó, visszahúzódó és alacsony az önértékelése. Könnyen válnak áldozatokká a fizikailag gyenge, fogyatékoságban szenvedő, furcsa külsejű, vagy infantilis viselkedő gyerekek is.

Vannak azonban olyan áldozatok is, akik provokálják a velük szemben megnyilvánuló agressziót, adott esetben maguk is agresszívek, vagy szokatlan, bizarr viselkedésükkel irritálják társaikat, és általában nem igyekeznek elkerülni az agresszív megnyilvánulásokat (*Schaffer 1996*).

Az agresszív viselkedés kialakulásában fontos szerepet játszik, milyen helyzetet foglal el a gyerek kortársai körében, mennyire sikerült integrálódnia a közösségbe. A gyermekkori magányosság, az állandó, vagy hosszan tartó elutasítotttság, kirekesztettség hozzájárul a gyanakvó, támadó kedv és hajlam megerősödéséhez. Az iskolai elutasítotttság szerepet játszik a lemorzsolódásban, a deviáns csoportokhoz való csatlakozásban is.

Az ilyen gyerekek helyzetének megváltoztatása azért okoz nehézségeket, mert gyakran maguk is okozói kedvezőtlen helyzetüknek (bár ez korántsem szabály). A csoportokban perifériás helyzetű gyerekek, még ha volt is barátjuk, kevésbé ítélték meg barátjukat támogatónak, kevésbé bíztak bennük, mint a csoport jobban elfogadott tagjai. Konfliktusait nehezebben oldották meg, egészében kevésbé voltak elégedettek a szociális világgal (*Coie et al 1989*).

Coie és Kupersmidt (1983) kísérletében egymást nem ismerő, kisiskolás fiúkból szervezett csoportokat. Tapasztalataik szerint az elutasított fiúk már két együttlét után reprodukálták elutasított helyzetüket az új csoportban. Ezekre a fiúkra jellemző volt, hogy nem vettek részt megfelelően a játékban, ellenséges megnyilvánulásaik voltak, durván léptek fel és kevesebbet beszélgettek társaikkal. *Foster (1989)* megállapítása szerint a gyerekek társas elszigeteltsége a legtöbbször fizikai és verbális agresszióval, destruktív, a közös feladator figyelmen kívül hagyó viselkedéssel jár együtt.

Coie és munkatársai azonban arról számolnak be, hogy az elutasított gyerekek csoportja korántsem homogén. Megfigyeléseik során összesen négyféle típust talál-

tak a szociálisan elutasított gyerekek között: 1) Az elutasított gyerek agresszíven viselkedik. Ezzel kapcsolatosan a szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy bár az agresszivitás az elutasítás leggyakoribb motívuma, nem minden agresszív gyerek válik elutasítás tárgyává; például nem lesz negatív megítélés tárgya, ha valaki egy támadással szemben megvédi magát. (Az összefüggés elsősorban fiúkra és 7–8 éves kornál idősebb gyerekekre érvényes.) 2) Könnyen elutasítás tárgyává válnak az előnytelen külsejű gyerekek. 3) Azokat a gyerekeket sem fogadják be a társaik, akik éretlenül, furcsán, bizarr módon viselkednek 4) Végül vannak olyan elutasított, vagy népszerűtlen gyerekek, akik valamennyi fent felsorolt szempontból átlagosnak tekinthetők.

Az agresszív-elutasított gyerekek gyakran nem ismerik be, hogy nehézségeik volnának a társas kapcsolatok terén, míg a nem agresszív elutasított gyerekek számára kedvezőtlen helyzetük problémát okoz.

Asher és Parker valamint Coie és munkatársai szerint az iskolai elutasítottság elsősorban a lemorzsolódás, míg az agresszivitás miatti elutasítás a későbbi magatartási zavar, deviancia előreljelzője. Más megfigyelések (Nobes 1998) szerint az agresszív gyerekeket társaik elutasítják, de ők gyakran csoportot alkotnak, és kölcsönösen megerősítik egymás viselkedési zavarát. Köztudomású, hogy az ilyen fiatalok gyakran válnak igen erős kohézióval rendelkező antiszociális csoportok tagjaivá, ahol elutasítottságuk feltehetően megszűnik. Vagyis az agresszív gyerekek elutasításának és későbbi viselkedészavarának összetett, más, szociológiai tényezőkkel összefüggő okai is vannak.

Az elmúlt években többféle stratégiát igyekeztek kidolgozni a gyerekek iskolai zaklatásának megakadályozására. Olweus a III. Európai pszichológiai konferencián tartott előadásában felhívta a figyelmet annak a veszélyeire, ha a felnőttek nem avatkoznak be és nem akadályozzák meg az iskolai zaklatást és kiszolgáltatottságot. Ez a helyzet – emelte ki – először is ellentmond az alapvető demokratikus elveknek, amely szerint az egyéneket meg kell védeni az elnyomástól és a megaláztatástól, függetlenül attól, honnan ered. Mind a kegyetlenkedők, mind az áldozatok értékrendje súlyosan sérül, ha azt a tapasztalatot viszik magukkal az iskolából, hogy a felnőttek nem akadályozzák meg a gyerekek egymással szembeni kegyetlenkedését. Külön is hangsúlyozta, hogy az agresszivitás megakadályozása a támadó hajlamú gyerekeknek is érdeke: a több területen végzett kutatások azt támasztják alá, hogy az agresszív gyerekek egy része antiszociális útra lép. Lehetséges, hogy az iskolai beavatkozás sikerrel terelhetné más útra őket. Norvégiában a nyolcvanas évek második felében az ország számos iskolájára kiterjedő kampányt szerveztek az iskolai zaklatás csökkentésére, melynek hatására sikerült visszaszorítani annak iskolai előfordulását. A program vázlatát Olweus a következő oldalon található táblázatban foglalta össze.

Az újabb kutatások felvetik a be nem avatkozó szemtanúk szerepét is. Mivel a tanárok beavatkozását jelentősen megnehezítik a diákok bántalmazásának elkerülését célzó, gyakran erősen túlzó törvényi korlátozások, több helyen a diáktársak bevonásával kísérleteznek. A padovai egyetem kutatócsoportja a baráti kapcsolatok erősödését igyekezett elérni középiskolások körében, és ez a beavatkozás a zaklatás szignifikáns csökkenését hozta magával (Menesini & Bevelli 1999). Két másik padovai

kutató egy intervenciós program hatásait vizsgálta úgy, hogy a 8 hónapos program elején és végén csoportos beszélgetéseket szervezett a 8–11 éves iskolások, támadók, áldozatok és tétlen tanúk számára. A csoportos beszélgetések során videofelvételt készítettek a résztvevőkről. Az eredmények érdekes különbségeket mutattak a változások tekintetében, amelyek a gyerekek verbális és nemverbális megnyilvánulásaiban bekövetkeztek. Az áldozatok mintegy eltávolodni látszottak saját érzelmeiktől, megpróbálták minimálisra csökkenteni negatív érzelmeiket a csoportos interjú során, és „jó képet vágni” a dologhoz. A támadók negatívan nyilatkoztak társaikról, dühösek voltak rájuk, sőt örömmel töltötte el őket mások szenvedése. A tétlen tanúk a beavatkozás után azonban több empátiát tanúsítottak az áldozatokkal szemben, és inkább hajlandónak mutatkoztak támogatni őket (Berdondini & Dondi 1999).

1. TÁBLA

A kegyetlenkedés elleni programcsomag vázlatja; általános feltételek: figyelem és elkötelezettség

Iskolai szint	Az osztály szintje	Az egyén szintje
Fokozott ellenőrzés a szünetekben	Szabályok kialakítása a kegyetlenkedés ellen: meghatározás, jutalmak, szankciók	Komoly beszélgetés a támadókkal és áldozatokkal
Vonzó játszóhelyek	Rendszeres osztályfőnöki órák	Komoly megbeszélések az érintett gyerekek szüleivel
Segélyhívási lehetőség	Kooperatív tanulás	A „közömbös” diákok segítsége
Szülő-pedagógus találkozók	Szülők-tanárok és diákok közös találkozói	Tanácsok a szülőknek (írott formában)
Pedagóguscsoportok tevékenysége az iskolai klíma javítása érdekében	Kellemes közös tevékenységek	Vitacsoportok a támadók és áldozatok szülei között
Szülői vita- és beszélgető csoportok	Drámajátékok	Iskolaváltás
	Szépirodalom	

Forrás: Olweus 1993, p. 68.

Egy angol kutatócsoport arra bátorította a középiskolásokat, hogy támogassák és nyújtsanak segítséget azoknak a diákoknak, akik zaklatás áldozatai lehetnek. Az eredmények igen pozitívak voltak, és mind az áldozatok, mind a támogatást nyújtók csoportja profitált a tapasztalatokból, de a támogató csoportokban való részvételt

nem egyforma szívesen választották a fiúk és a lányok: a fiúk csak akkor vettek részt a csoportban, ha együttérző-támogató magatartásuk nem tűnt számukra „férfiatlan” viselkedésnek (Cowie & Naylor 1999).

Összegzés

Írásunkban az agresszív viselkedés definícióját, az alkalmazkodásban-együttélésben betöltött szerepét, a destruktív agresszivitás gyerekek-fiatalok körében tapasztalható megnyilvánulásait igyekeztünk számba venni. Nyilvánvaló, hogy miként az emberi viselkedés más eseteiben is, az öröklött, biológiaiilag determinált és környezeti tényezők bonyolult kölcsönhatásaival állunk szemben, melyek jellege koronként és kultúránként is változik. A gyerekek, fiatalok agresszív viselkedésének megértésében is eseti és hosszú távú hatórendszerek sokaságát kell számba vennünk. Annak ellenére, hogy az agresszív viselkedés az egész társadalmi, érintkezési kultúra része, nem mondhatunk le arról, hogy fellépjünk az agresszióval, iskolai zaklatással szemben.

VAJDA ZSUZSANNA

IRODALOM

- ASHER, S. R. & PARKER, J. G. (1989) Significance of Peer Relationship Problems in Childhood. In: SCHNEIDER, B. H. (et al) (eds) *Social Competence in Developmental Perspective*. London, Blackwell.
- BANDURA, A. (1976) Szociális tanulás utánpótlás útján. In: PATAKI FERENC (ed) *Pedagógiai szociálpszichológia*. Budapest, Gondolat.
- BERDONDINI, K. & DONDI, M. (1999) *How bullies, victims and bystanders react during a session of group work*.
- COLE, J. & KUPERSMIDT, J. B. (1983) A behavioral analysis of emerging social status in boys' groups. *Child Development*, 54.
- COLE, J. D. (et al) (1989) Types of Aggressive Relationships, Peer Rejection and Developmental Consequences. In: SCHNEIDER, B. H. (et al) (eds) *Social Competence in Developmental Perspective*. London, Blackwell.
- COWIE, H. & NAYLOR, P. (1999) From bystanding to standing by: The role of peer support against school bullying. IX. European Conference of Developmental Psychology, Spetztes, 1999. IX.
- CŠÁNYI V. (1998) *Az emberi természet*. Budapest, Vince Kiadó.
- DAVID P. & PHILLIPS, D. P. (1986) Natural Experiments on the Effects of Mass Media Violence on Fatal Aggression: Strength and Weaknesses of a New Approach. In: BERKOWITZ L. (ed) *Advances in Experimental Social Psychology*. Vol. 19. London, Academic Press Inc.
- FOSTER, S. L. (1989) Examining the Impact of Social Behavior on Peer Status. In: SCHNEIDER, B. H. (et al) (eds) *Social Competence in Developmental Perspective*. London, Blackwell.
- GARBARINO, J. & DUBROW, N. & KOSTELNY, K. & PARDO, C. (1992) *Children in Danger*. San Francisco, Jossey-Bass Publishers.
- KÓSA É. & VAJDA Zs. (1998) *Szemben a képernyővel*. Budapest, Eötvös Kiadó.
- MENESINI, E. & BENELLI, B. (1999) *Enhancing children's responsibility against bullying: Evaluation of a befriending intervention in Middle School Children*.
- OLWEUS, D. (1993) The Bully-victim problems in school: intervention and prevention. In: *European Views in Psychology*. III. European Congress of Psychology, Tampere, 1993. július 4–9.
- PATTERSON, G. R. (1982) *Coercive family process*. Castalia, Eugene, Oregon
- PERES, V. & DESSEN, M. A. (1999) Brazilian street children's families: lifestyles, family relationships and childrearing practices. IX. European Conference of Developmental Psychology, Spetztes, 1999. Szept. 1–5.
- SCHAFFER, H. R. (1996) *Social Development*. Oxford, Blackwell
- WALKER M. & SCHMIDT, L. & LUNGFLOFER, L. (1993) Youth Gangs. In: SINGER, M. (et al) (eds) *Handbook for Screening Adolescents at Psychosocial Risk*. New York, Toronto, Lexington Books.
- ZILLMANN, D. (1979) *Hostility and aggression*. Lawrence and Erlbaum.